

ЛЕОНІД ЗАШКІЛЬНЯК
Львів

«ВІДНАЙДЕННЯ УКРАЇНИ»: УЯВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЕЛІТ XIX–ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ПРО МІСЦЕ І РОЛЬ УКРАЇНИ В ЄВРОПІ

ІСТОРИЯ ЗАВЖДИ СПРЯМОВАНА НА ПОГЛЯДУ МИНУЛЕ із сучасності. Як це неодноразово відзначалося фаховими істориками, минуле важливе для нині суцїх передусім для відповіді на питання «хто ми?» і «де ми?». На початку XXI століття ті самі запитання ставлять представники практично всіх країн і народів для з'ясування своєї ідентичності. Кожна спільнота – національна, державна, регіональна – прагне знати свою «біографію» і тому намагається її творити з антропоморфної позиції власного «я». Не випадково видатний французький історик Фернан Бродель (1902–1985) в одній зі своїх останніх і незавершених праць *Ідентичність Франції* на перше місце поставив завдання «визначити місце французів у їхньому власному існуванні». А далі зазначив, що «ідентичність» – це завжди опанування самого себе, тому що «нація може існувати лише за рахунок нескінченних пошуків у сенсі логічної еволюції, непохитного опору іншим, ототожнення себе з найкращим, суттєвим в собі, послідовного упізнання себе у знакових образах, пароях, відомих утаємниченим»¹.

Посилання на Ф. Броделя та його працю, написану ще у 80-х роках XX століття потрібно в даному місці, щоб перейти до окреслення запитання «хто такі українці?» і додати до нього запитання, поставлене ще на початку XX століття видатним українським істориком Михайлом Грушевським (1866–1934) в титулі його праці *Хто такі*

¹ Ф. Бродель, *Ідентичність Франції*. Книга 1: *Простір та історія*. Переклад С. Глухової, Київ 2013, с. 8, 13.

українці і чого вони хочуть (Київ 1917). З того часу написані сотні, а може й тисячі праць з відповідями на ці запитання, утворилась і розвивається незалежна Українська держава. Але «тіні» минулого у вигляді старих міфів і стереотипів все ще не дають спокою деяким політикам сусідніх з Україною держав, а також продовжують функціонувати у свідомості окремих особистостей і груп населення й навіть штучно підсилюються ворожою по відношенню до України пропагандою. І хоча багато проблем виникнення України та українців сьогодні вже достатньо з'ясовані, то все ж залишається ще багато роботи для істориків щодо приведення нагромаджених історичних знань у відповідність із сучасним станом історичної науки. Внаслідок гострої політичної і міжнародної кризи в Україні у 2014–2015 роках увага до цієї частини Центрально-Східної Європи серед міжнародної громадськості значно зростає. Донині написано багато монографій, нарисів і статей з історії України (не будемо тут подавати бібліографію, її можна знайти в сучасних виданнях синтезів з історії України і просто в Інтернеті), авторами яких є українські та зарубіжні вчені (назвемо тільки окремі прізвища сучасних авторів узагальнюючих робіт – Н. Яковенко, Я. Грицака, Я. Ісаєвича, П. Магочія, Д. Бовуа, Е. Вілсона, Л. Вулфа, Т. Снайдера тощо).

У сучасній історіографії вже розглядалися і аналізувалися питання формування українського народу і нації, національного руху та створення незалежної державності. Проте найбільш нервовими і вразливими надалі залишаються питання особливостей формування української ідеї та її втілення у реальність. У цьому нарисі ми спробуємо прослідкувати головні етапи формування «ідеї України» в період модернізації європейських держав у ХІХ – на початку ХХ століття. Важливо зазначити, що йдеться не про процеси «виникнення» українського етносу чи нації, а про особливості формування уявлень про Україну та українців та їх трансформації у вказаний період, які в науковому обігу називають «відродженням» або пригадуванням чогось давнього і призабутого. Тому у заголовку нарисувжито метафоричний вираз «віднайдення» України, який, на нашу думку, відбиває основні інтелектуальні процеси вказаного періоду.

У національних рухах поневолених народів Центральної та Східної Європи відбилися значні відмінності їх історичної долі: народи з давніми і великодержавними традиціями апелювали до свого славного «державного» минулого в надії його відбудувати (німці, чехи, поляки, угорці), у той час як народи із «призабутою» державною традицією покликалися на незгасимий «народний дух» і прагнули відновлення самостійної державності, спираючись на «пригадування минулого» (українці, словаки, хорвати, серби та ін.). Важливим елементом «відродження» національних і державницьких устремлінь народів у Центральній та Східній Європі

стала ідея «слов'янського відродження», що визріла в середовищі ідеологів поневолених слов'янських народів, насамперед Балкан, де вони відчували наслідки поневолення турками-османами, а згодом і Центральної Європі, де від середньовіччя поширювалась експансія німецьких держав. У ХІХ століття народи континенту увійшли під впливом просвітницьких ідей, які сприяли поширенню раціонального мислення і відходу від середньовічної схоластики в трактуванні всіх головних питань буття і свідомості, людини і суспільного устрою. У зв'язку з цим, «пробудження» освічених представників європейських народів відбувалося за подібним сценарієм, вдало підміченим відомим чеським істориком М. Грохом (стадії А, В і С)²: спочатку інтерес освічених верств до мови, тоді – до історії, а згодом – до політичної самостійності; іншими словами – це був процес політичної мобілізації мас під національну ідеологію (Я. Грицак). За таким сценарієм відбувалося й українське «відродження» в розділених українських землях. Щодо його періодизації, то в українській історіографії існує приблизний консенсус: перша «культурницька» стадія («збирання спадщини») охоплює кінець ХVІІІ – першу половину ХІХ ст., друга «організаційна» (створення культурних та організаційних структур національного руху) – включає другу половину ХІХ ст., а третя («політична») – творення політичних програм і організацій, постановку політичних вимог аж до незалежної самостійної державності – з кінця ХІХ ст. і до революційних подій 1918–1921 рр.³

Ще одна важлива вступна заувага. Коли йдеться про формування націй і національних ідеологій, то не можна обійти величезний обсяг наукової літератури зі «студій націй і націоналізму». Серед багатьох поширених нині поглядів на національне питання в цілому найбільш популярними залишаються його «модерністські» інтерпретації, до яких і ми пристасемо. Немає можливості і потреби в цьому місці докладніше обґрунтовувати модерністський підхід до націоналізму⁴. Незважаючи на різні підходи, більшість дослідників сходяться на думці, що нації (модерні) є етнополітични-

² Див.: М. Хрох, *От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе*, [w:] *Нации и национализм*. Б. Андерсон, О. Бауэр. М. Хрох и др., Москва 2002, с. 121–146.

³ І. Р а й к і в с ь к и й, *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття*, Івано-Франківськ 2012, с. 144–180 і наст. Цей же автор подає нарис дискусії навколо питання періодизації українського «відродження» (або націотворення).

⁴ Щоб не обтяжувати читача, наведемо тільки декілька важливих позицій з цієї тематики в українському варіанті: Г. К а с ь я н о в, *Теорії націй і націоналізму*, Київ 1999, 352 с.; *Націоналізм. Антологія*. Упорядники О. Проценко, В. Лісовий, Київ 2000, 872 с.; J. H r u s a k, *Historia Ukrainy 1772–1999: Narodziny nowoczesnego narodu*. Przełożyła K. Kotyńska, Lublin 2000, 342 s.

ми утвореннями, а їх формування відбувалось двома шляхами – «зверху» (владні еліти) і «знизу» (культурні еліти). Українська нація формувалась другим шляхом, оскільки український народ (етнос) упродовж тривалого часу був бездержавним і входив до різних державних організмів. Тому слушно підкреслюють дослідники, що українська нація творилась насамперед як «етнічна нація», тобто на підставі переважно суб'єктивних культурницьких чинників. «Основну роботу у витворенні цієї нової культурної цілості [етнічної нації – Л.З.] виконали інтелектуали (історики, літератори, лінгвісти). – пишуть В. Лісовий і О. Проценко. – Завдання полягало в тому, щоб об'єднати колишні більш-менш культурно споріднені (а часто культурно та антропологічно віддалені) етноси, замінивши попередню етнічну (наприклад, родоплемінну) ідентичність *новою ідентичністю*»⁵. В такому плані ми і збираємось коротко розглянути формування та еволюцію уявлень українських інтелектуальних еліт на місце і роль України на континенті.

У більшості випадків українські освічені кола ранньомодерної та початків модерної доби (XVII–XIX ст.) у намаганнях самовизначитись звертали увагу переважно на «свій» регіон – Східну або Центрально-Східну Європу за сучасними географічними координатами. Як стверджує сучасна українська дослідниця Ірина Колесник, уявлення про Україну та її місце в регіоні остаточно сформувались в добу пізнього Модерну наприкінці XIX – початку XX ст., і з цим цілком можна погодитись⁶. Проте, уявлення про географічні обриси території України та простір розселення русинів-українців не виникли з нічого, вони почали формуватися, за визначенням Наталі Яковенко, як «конкурс пропозицій» на «священну батьківщину» між кінцем XVI та кінцем XVII ст.⁷ А кінець XVIII і перша половина XIX ст. стали в цьому відношенні переломним часом. Ідеї Просвітництва і Романтизму змусили освічену публіку звернути увагу на культурну природу суспільної взаємодії, спричинили винайдення «народного, національного духу» і, як наслідок, етнокультурної спільноти – «народу-нації».

З коротко окресленою ідейною ситуацією періоду європейського Романтизму першої половини XIX ст. пов'язані також спроби українських інтелектуалів – вчених, літераторів і політиків – знайти відповіді на питання про історичну роль своїх народів / націй серед інших народів континенту і окреслити уявний простір «народної батьківщини».

⁵ *Націоналізм. Антологія*. Упорядники О. Проценко, В. Лісовий, с. 25–26.

⁶ Див.: І. І. Колесник, *Ментальне картографування та професія історика: між раціональним і уявленим*, «Український історичний журнал», Київ 2012, № 5, с. 149–156.

⁷ Н. Яковенко, *Вибір імені versus вибір шляху (назви українських територій між кінцем XVI – кінцем XVII ст.)*, [w:] *Міжкультурний діалог*. Том 1: *Ідентичність*, Київ 2009, с. 57–96.

В українському варіанті тогочасної інтелектуальної еліти не можна не побачити специфіки. Як і в інших європейських країнах вона була представлена шляхтою і аристократією⁸. Так було принаймні до 30-х років XIX ст., коли внаслідок глибоких ідейних та соціальних змін прийшли до голосу представники різночинних соціальних груп, які сформували нову верству людей розумової праці – інтелігенцію, що була ближчою до нижчих верств тогочасного суспільства і конструювала версію майбутнього демократичнішого соціуму на засадах, проголошених Великою французькою революцією кінця XVIII ст. Тому період з 1815 до 1848 рр. у літературі здебільшого окреслюють як боротьбу «старого режиму з новим», «поступу з реакцією», і, як наслідок, появу численних нових демократичніших ідеологій – від лібералізму і націоналізму до соціалізму і фемінізму включно⁹.

Уявлення про простір Східної Європи і, передусім, простір формування української модерної нації, відбивали сконструйовані знання про географічне розташування України та українців серед інших народів континенту, закорінені в ментальних мапах. Ментальне картографування (*mental mapping*) сьогодні стало важливою дослідницькою дисципліною, що поєднує здобутки історії, психології, біології, географії, соціології та інших наук у вивченні індивідуальної і колективної свідомості, зокрема, уявлень членів спільноти про навколишній простір¹⁰. Воно дозволяє прослідкувати структуру уявлених просторів окремих людей та спільнот різних часів,

⁸ Див. докл.: З. К о г у т, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, с. 27–29.

⁹ Література з цієї проблематики дуже розлога. Пошлемося лише на кілька важливих для нас праць: R.R. P a l m e r, J. C o l t o n, L. G r a m e r, *A History of the Modern World, Boston etc*, McGraw-Hill Higher Education 2002, р. 427–474; А.Г. Б о л е б р у х, *Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.)*, Дніпропетровськ 2008; З. К о г у т, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, с. 27–102; В.В. К р а в ч е н к о, *Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII–середина XIX ст.)*, Харків 1996; М.І. М а р ч е н к о, *Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)*, Київ 1959; Д.І. Д о р о ш е н к о, *Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право*, Київ 1996 та ін.

¹⁰ Література щодо ментального картографування є достатньо розлогою. У цьому місці подаємо лише деякі публікації, що послужили підставою для написання цієї праці. Географ Р.М. Доунз і психолог Д. Стеа визначають ментальну картографію як «абстрактне поняття, що охоплює ті ментальні і духовні здібності, котрі дають нам можливість збирати, впорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті і переробляти інформацію про навколишній простір». Тобто, ментальна карта – це «створене людиною зображення частини навколишнього простору [...] Вона відбиває світ так, як його собі уявляє людина і може не бути вірною. Спотворення дійсно дуже ймовірні» (Ф.Б. Ш е н к, *Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе от эпохи просвещения до наших дней*, «Новое литературное обозрение», Москва 2001, № 6 (52), с. 42–61; див. також:

зумовлену усталеними або нав'язаними традиціями просторової культурної або пізнавальної орієнтації.

Вихідні позиції перших українських інтелектуалів кінця XVIII і початку XIX ст., які за спонукою Просвітництва і Романтизму «відкрили» для себе новий «русько-козацький» народ, спиралися на призабуту літературу XVI–XVIII ст. і ще більш давню, щойно впроваджувану на той час до обігу літописну традицію давнього князівського періоду Русі. Фактично все розпочалося з публікації у 1798 р. поеми-трагедії Івана Котляревського *Енеїда*. Подальша історія українського «національного відродження» добре описана в численній літературі і підручниках. Тому надалі візьмемо за підставу твори декількох провідних українських інтелектуалів першої половини XIX ст., вплив яких на формування української національної ідеї та її поширення в масах був безсумнівний.

Насамперед слід відзначити особливість соціального становища і самосвідомості української еліти першої половини XIX ст. На середину XVIII ст. українська еліта – аристократія і шляхта – мала за собою тривалий і складний період еволюції. Його етапи визначалися перебуванням українських земель в складі тих чи інших держав: від Давньої Русі-України з її князівськими і боярськими родами українсько-руська середньовічна еліта пройшла тривалий шлях асиміляції у Великому князівстві Литовському, Королівстві Польському і Речі Посполитій, а тоді в Російській імперії та імперії Габсбургів. Переломним періодом відбудови нової української еліти стала Козацька революція XVII ст., що витворила з козацької верхівки і частини шляхти упривілейовану суспільну групу, котра постійно апелювала до традиційних «козацьких привілеїв» Гетьманщини. Проте російські імператори, а передусім Пётр I і Єкатеріна II, здійснили заходи з метою ліквідації Гетьманщини і Запоріжжя й інтеграції української аристократії та шляхти в російський імперський істеблішмент. Результатом всіх цих складних процесів стало виникнення своєрідної дихотомічної самосвідомості української еліти, яка коливалася між участю у творенні російської імперії і збереженням традиційних автономічних рис України-Малоросії в її складі. Ця свідомість отримала назву «малоросійської» ідентичності¹¹. Парадокс ситуації, на думку Я. Грицака, полягав у тому, що «малоросійська» еліта допомагала московським правителям будувати російський історичний міф, переносючи назву «Русь» на Московщину, яка розширювала свої кордони за рахунок українських земель та інших сусідніх народів. Базою для таких

Х. Мюллер, *Составление ментальных карт: метод генерации и структурирования*, Москва 2007).

¹¹ Див.: З. Когут, *Коріння ідентичності*, с. 89–92 та ін.

конструкцій служило, зокрема, русько-польське протистояння на ґрунті релігії: православ'я – католицизм і соціальних стосунків – козаки-селяни – шляхта і аристократія. «Малоросійське» дворянство і чиновники мали всі підстави вважати Російську імперію «своєю» і вірно їй служити¹².

Водночас, ще у XVIII ст. козацько-шляхетська еліта розпочала творення українського історичного міфу, який виокремлював український/малоросійський історичний процес з великоросійського, апелюючи як до давньоруської старовини, так і до козацької України. У низці козацьких літописів та компілятивних історичних творів XVIII ст. (Г. Граб'янки, С. Величка, П. Симоновського, С. Лукомського, В. Рубана, О. Рігельмана та ін.) минуле України, що виступала під різними назвами (Мала Русь, Малоросія, Південна Русь, Україна тощо), представлялася як історія одного народу «козацько-руського»¹³. Цей міф, сформульований наприкінці XVIII ст., вчинив значний вплив на українське освічене суспільство. В його основу було покладено козацьку автономістську, героїчно-патріотичну модель історії України, в якій зроблено наголос на військових подвигах та особливих правах і вольностях козацтва й створеній ним держави при одночасному підкресленні політичної лояльності до російського престолу¹⁴. Це, на думку сучасного дослідника З. Когута, свідчило про стійку «малоросійську свідомість» української еліти вже від середини XVIII ст.¹⁵ До 30-х років XIX ст. «малоросійський патріотизм», зважаючи на нагромаджений розлогий історичний й етнографічний матеріал, фактично вичерпав себе, а українська аристократія і шляхта виявилася інтегрованою у російський імперський державний і культурний механізм.

Просторові уявлення цього перехідного періоду, яким стала перша половина XIX ст., найповніше відображено у найпопулярнішій анонімній праці *Історія Русів*, авторство якої приписували архієпископу Г. Кониському. Вона постала наприкінці XVIII – початку XIX ст. в середовищі патріотично налаштованої української шляхти і відбивала дихотомію «малоросійської ідентичності», описуючи вигадану «особливу» історію України, але в рамках історії «загальноросійської»¹⁶. Тим не менше, в тогочасних

¹² J. Hrusak, *Historia Ukrainy 1772–1999: Narodziny nowoczesnego narodu*, с. 69–70.

¹³ Див.: М.І. Марченко, *Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)*, с. 63–92.

¹⁴ В.В. Кравченко, *Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII–середина XIX ст.)*, с. 70.

¹⁵ З. Когут, *Коріння ідентичності*, с. 93.

¹⁶ *Історія Русів* як пам'ятка української історіографії та самосвідомості еліти набула популярності вже у 20-і роки XIX ст., поширюючись у рукописних варіантах, але вперше була надрукована 1846 р. у Москві знаним славістом О. Бодяньським. З того часу її дослідженню

умовах *Історія Русів* подавала картину історичного розвитку України або «південно-руських» земель від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. не як території, а як окремого народу («нації») і держави, була політичним маніфестом, який обґрунтовував право русько-українського народу на самостійну історію, а, значить, і державність. Твір був надзвичайно популярним серед шляхти колишньої Гетьманщини: у 20-х роках XIX ст. він циркулював в рукописах, а німецький мандрівник Йоганн Георг Коль, який відвідав «Малоросію» у 1841 р., спостеріг популярність *Історії Русів*, рукопис якої був майже в кожному маєтку, та відзначав, що вона написана в дуже антиросійському та опозиційному (щодо політичного устрою російської імперії) тоні і ніколи не буде опублікована¹⁷.

Вже у «передмові» анонімний автор цього твору пропонує певну історико-географічну візію для розуміння того, що називають «Малою Руссю» або «Малоросією» (у нього це тотожні терміни¹⁸). Насамперед він звинувачує «істориків Польських та Литовських», котрі всупереч документам і традиції «затмарювали всіляко великі подвиги народу Руського», «затаювали, наближаючи якомога народ сей до рабського стану й нікчемства»¹⁹. Але «народ Руський», на його думку, мав давню і славну історію зі своїми «князями Руськими», «гетьманами», «городами» і «землями». Виводячи «русів» від «народу слов'янського» з міфологічним предком «Славеном» – нащадком Яфетовим і наводячи фантастичні версії їх походження та взаємин з іншими давніми етносами, автор локалізував слов'янський народ «Русів» або «Русняків» і землю «Русь» від Дунаю і Чорного моря на півдні до Двини, Стиру і Березини на півночі; західний кордон русів він не називав, а східний визначав річками «Дінцем і Сівною» (Сіверський Донець). Щоправда зауважував, що невдовзі землі Русі поділилися на «Червону Русь» і «Білу Русь», а також на князівства на чолі з Київським²⁰. Татарська «неволя» змінила географічний простір Східної Європи: частина князівств була об'єднана з Московським князівством у XV–XVI ст. і отримала назву «Царства Російського», а «Червона і Біла Русі вкупі названі тоді Малою Росією». Доля цих останніх була особливою, бо її князівські роди «сховалися» на півночі

було присвячено величезну кількість спеціальних праць і публіцистики, але авторство залишається під питанням.

¹⁷ З. Когу т, *Коріння ідентичності*, с. 73.

¹⁸ Про походження цих термінів існує розлога наукова і публіцистична література, зокрема див.: З. Когу т, *Коріння ідентичності*, с. 85–89; С. Шелухин, *Україна – назва нашої землі з найдавніших часів*, Прага 1936; В. Січинський, *Назва України*, Аугсбург 1948; Є. Наконечний, *Украдене ім'я: Чому русини стали українцями*, Львів 2001.

¹⁹ *Історія Русів*. Український переклад Івана Драча, Київ 1991, с. 34–35.

²⁰ Там само, с. 38–39.

у Великому князівстві Литовському, яке й визволило Малу Русь від татар й запровадило там «права і звичаї руські»²¹. Малоросія надала багато військових та інших послуг Великому князівству Литовському й згодом з'єдналася з Королівством Польським «як рівний з рівним і вільний з вільним».

Таким чином, історико-географічна візія автора «Історії Русів» ґрунтувалася на переконанні про давню і традиційну самостійність «малоруських земель» з їх станово-демократичними правами і привілеями. Водночас він відзначав, що «полуднева» (чомусь!?) Очевидно з погляду Петербурга?) частина Малоросії – Галичина – зазнала драматичнішої історії, переходячи з рук до рук від угорського до польського королів, аж поки польський король Казимир III не заволодів нею, що важливо, не на правах воєнного завоювання, а успадкування маєтку польських королів, котрі побралися з галицькими руськими князнями. Більше того, польський король, як стверджує автор, визволив Галичину від «інших володарів і претендентів», дарувавши галицькому рицарству всі його традиційні права²².

Далі в *Історії Русів* викладено події співжиття русів, поляків та литовців як рівних народів в складі Речі Посполитої. При цьому наголос зроблено на видатному вкладі «Русів» з їх «гетьманами» у боротьбу з сусідами Речі Посполитої – Тевтонами, Османами, Татарами, Волохами, Москвою та ін. А головною силою «Русів» було «козацьке військо», або рицарський стан, що існував на Русі з «незапам'ятних часів» і виводився від «скіфів» і «козар» (хозар). (Тут ми бачимо поєднання впливів сарматської ідеології і козацької спадщини).

Укладач *Історії Русів* чітко розмежував Польщу, Литву, Татарію (Крим), Молдавію, Волощину і Росію, як країни і держави, з якими русичі-українці мали постійні торговельні, культурні чи воєнні взаємини. Разом з тим, він постійно вживав також історичні назви земель – Волинь, Галичина, Полісся, Бессарабія, Червона і Біла Русь, Кубань, Померанія тощо, але не ототожнював географічної території з етнічним складом населення. Для нього ланцюг Русь – Мала Русь – Малоросія – це назви одного народу, представленого його князівськими родами, рицарством, православним духовенством і «поспольством» (селянами і міщанами).

Всіляко ідеалізуючи козацтво, фантазуючи щодо його численних героїчних подвигів, автор (автори?) *Історії Русів* презентував найбільш повну картину тогочасних уявлень української еліти про географічне розташування України та її сусідів у вигаданому ним же «Білоцерківському універсалі» Богдана Хмельницького 1648 р. У ньому він вживає новий термін «Україна

²¹ Там само, с. 41.

²² Там само, с. 44–45.

Малоросійська по обох сторонах ріки Дніпра», розшифровуючи його територіальні рамки. Варто навести цілу цитату з цього твору:

...Істинні і прадавні землі і провінції Сарматські, альбо Козацькі, наші Руські, од Подоля, Волиня і Волох посполу і аж до самого Вільня і Смоленська, довгі і обширні границі свої імушії, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишлівську, Мстиславську, Вітебську, Полоцьку²³.

Не менш промовисто свідчив про інтенції автора *Історії Русів*, а значить і патріотичної української еліти, знов таки вигаданий автором «Зборівський трактат» від 7 вересня 1649 р. У ньому йшлося нібито про таке:

Народ Руський з усіма його областями, містами, селами і всякою до них народною і національною приналежністю увільняється, визволяється і вилучається від усіх домагань та долеглостей Польських і Литовських на віки вічні, яко з віків вільний, самостійний і не завойований, а лише за самими добровільними угодами і пактами до єдності Польської і Литовської приналежний²⁴.

Отже, уявлення про географічний простір, поширені серед української еліти в першій половині XIX ст., мали яскраво виражений патріотичний характер і відображували прагнення відокремити українські/малоросійські землі насамперед від Польщі, Туреччини і Криму, нав'язуючи до Київської Русі, але більшою мірою – до Гетьманщини. Проросійське, переважно монархічно-релігійне спрямування цих уявлень пояснювалося участю козацької старшини і шляхти в будівництві великоросійської державності і культури. Проте «демократичний» характер суспільного життя «Русів» з давніх давен залишався «візитною картою» малоросійської еліти, протиставленням як Москві, так Варшаві й Стамбулу.

Таким чином, *Історія Русів* значною мірою відбивала уявлення української шляхти і козацької верхівки XVIII ст. і початку XIX ст. Проте, в першій половині XIX ст. було досягнуто значних успіхів у вивченні етнографії, фольклору та історії особливого українського («руського», «малоруського») народу, територія розселення якого була окреслена двома «державними» чинниками – Київською Руссю і Козаччиною. Але постала потреба окреслити головні риси цього населення-народу. Етнографічні студії першої половини XIX ст. поширили уявлення про відмінність його народної мови і культури від великоросійських та польських. Етнографічні і мовознавчі дослідження братів Якова і Олександра Марковичів, Д. Бантиш-Каменського, О. Бодянського, І. Срезневського, М. Маркевича і багатьох інших

²³ Там само, с. 111.

²⁴ Там само, с. 138.

дали змогу російському літераторові М. Полевому 1830 р. у рецензії на книжку Д. Бантиш-Каменського *Історія Малої Росії* висловити думку про самостійність українського історичного процесу на підставі виокремлення національних особливостей українського народу²⁵. Для поширення цієї ідеї були підготовлені сприятливі умови працями численних романтиків. Водночас термін «Малоросія» почав втрачати свою привабливість і все частіше замінявся терміном «Україна» з метою відокремити Росію від Малоросії і показати самостійний характер малоросійського/українського народу та його минулого. Але й надалі національна назва і самоназва народу залишалася неусталеною; паралельно вживалися терміни «Україна», «Малоросія», «Південна Русь», «Південно-Західна Росія» та інші.

Демократизація освічених верств і нові романтичні віяння вивели на історичну арену нове покоління українських культурних діячів, яке черпало натхнення не стільки у давніх козацьких міфах, скільки в етнокультурній спільноті, що складалася з населення, яке розмовляло однією мовою, мало спільні культурні традиції та історичну пам'ять. Це покоління, представлене іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка та багатьох інших культурних діячів, спромоглося в середині і другій половині ХІХ ст. сформуванню ідею нової української національної ідентичності з опорою на «простий народ» – передусім селянство і міщан. Вони перейняли від малоросійської аристократії і шляхти естафету формування нового бачення української нації (народу), яка би включала в себе майнові верстви, духовенство, селянство, міщан, інтелігенцію. Однак консервативна на той час «малоросійська традиція» з дихотомічною орієнтацією на особливий шлях українських вищих верств і російську державність, залишалася важким тягарем у самосвідомості старої української еліти.

Нагромаджені на середину ХІХ ст. знання та уявлення про Україну та українців знайшли концентроване відображення в першому політичному документі нової української еліти – *Законі Божому: книзі буття українського народу*, написаному як програма Українсько-Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія, більш відомого як Кирило-Мефодіївське братство, і приписуваного авторству історика Миколи Костомарова (1846–1847 рр.). У своїх спогадах М. Костомаров свідчив, що романтичні ідеї «слов'янської взаємності», що на той час активно поширювалися на всьому континенті, поєдналися в поглядах його однодумців з наміром створення у майбутньому демократичної слов'янської федерації, «подібно древнім грецьким

²⁵ В.В. Кравченко, *Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ–середина ХІХ ст.)*, с. 254–255.

республікам або Сполученим Штатам Америки»²⁶. *Закон Божий* не просто презентував уявлення про географічний простір Східної Європи та його політичне наповнення і був написаний за біблійним взірцем для поширення серед широких верств населення, але й, що найголовніше, виводив на перший план ідею окремого і рівного серед інших слов'янських народів – українського народу.

Твір має чотири виразні частини: (1) про Бога, Христову віру, всесвітню історію, справедливість і братерство; (2) про «слов'янське племено» як месію ідей справедливості і братства, що перейняло «естафету» від романських і германських народів (!) і повинно втілити ці ідеали в реальне життя; (3) про три незалежні «слов'янські» держави – Польщу, Литву і Москву, котрі, однак, не здійснили месіанського призначення встановлення справедливості і братерства, оскільки відійшли від «справжньої» Христової віри; (4) про Україну, яка зродила козацтво, котре і «єсть то істее братство», де «всі рівні, і старшина вибиралась на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками»²⁷.

Ідеалізована картина українського козацтва, змальована в цьому документі, була доповнена критикою минулого «проекту» «трьох Річей Посполитих» – русько-української, польської та російської, який зазнав поразки внаслідок перемоги «панів» над козаками. Але «не вмерла Україна», вона збудить Польщу – бо «не пам'ятуєть зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними», а далі – «озветься до всіх своїх братів слов'ян» і утвориться новий «союз слов'янський», в якому Україна буде «Річчю Посполитою» (республікою). Новий проект, пропонувався кирило-мефодіївцями, передбачав створення більш широкої «федерації» слов'янських народів з рівноправною Україною в її складі.

Ідея єдиного українського народу, який проживає від давнини на різних історичних землях Східної Європи і повинен стати рівноправним серед інших європейських народів, ставила на перший план не державний чинник і не територію, а етнокультурні, соціальні та релігійні прикмети, апелюючи передусім до романтичного образу особливого «народного духу». На середину XIX ст. ця народна/національна ідея опанувала нечисленну нову патріотичну «малоросійську» інтелігенцію, котра змінила «малоросійську» орієнтацію на нову – «українську». Особливо яскраво це відбилося в житті і творчості поета й національного пророка Тараса Шевченка, де національні, соціальні і релігійні мотиви переплавилися в оригінальну романтичну

²⁶ Н.И. Костомаров, *Исторические произведения. Автобиография*, Киев 1990, с. 474.

²⁷ М.І. Костомаров, *«Закон Божий» (Книга буття українського народу)*, Київ 1991, с. 24 і наст.

ідеологію новочасного українства. В культурному плані українська ідея була сконструйована молодим поколінням української інтелігенції, яке не тільки стояла ближче до простого народу, насамперед селянства, а й активно сприймала нові інтелектуальні ідеї, яка надходили із Заходу. Але у цієї української інтелігенції ще не скристалізувалось уявлення про потребу окремої об'єднаної Української держави, йшлося про «федерацію» всіх слов'янських народів з столицею у Києві (!). Ці утопічні ідеї загального «слов'янського братства» ще тривалий час кружляли серед українських інтелектуалів²⁸, а також інструментально використовувались ідеологами російської імперії (ідеологія панславізму).

У цьому місці доцільно згадати про паралельне формування української ідеї в західноукраїнських землях, зокрема в Галичині у складі Австрійської монархії. Як неодноразово відзначалося в науковій літературі, українсько-руська еліта Галичини в першій половині ХІХ ст. була представлена переважно греко-католицьким духовенством, оскільки і шляхта і міщанство складалися здебільшого з польських, австрійських, єврейських та іншоетнічних представників. Натомість потужним стимулом для поживлення української суспільно-політичної думки було проникнення в Галичину просвітницьких і романтичних ідей з Німеччини, Австрії, Чехії, Сербії та Хорватії, а також вплив польського національного руху²⁹. Ці ідеї знайшли відгук в середовищі молодих галицьких семінаристів, вихідців з села – Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Івана Вагилевича та їх однодумців, яких вже у 30-х роках ХІХ ст. назвали «Руською трійцею». Оскільки уявлення про окремішність русько-українського народу в Галичині були вже в попередні часи засвідчені низкою творів (Я. Юзефовича, В. Компанієвича, Д. Зубрицького та ін.³⁰), то діячі «Руської трійці» зацікавились, зокрема, етнографічними особливостями галицьких русинів. Знайомлячись з тодішньої літературою слов'янських народів і порівнюючи її з іншими народами, студіюючи джерела з давньої історії Русі, вони прийшли до висновку про культурну єдність галицьких русинів з «малоросами» в російській імперії та їх глибоке закорінення в давній Київській державі. Переписка з багатьма українськими, російськими, чеськими, польськими та діячами інших слов'янських народів переконала молодих галичан у потребі докласти

²⁸ Український історик А.Г. Болебрух добре показав, що ці федералістські устремління тривалий час були властиві діячам українських громад другої половини ХІХ ст. – А.Г. Болєбрух, *Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії ХІ–ХІХ ст.*, Дніпропетровськ 2008, с. 382–410.

²⁹ Див.: *«Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України*, Київ 1987, с. 7–27.

³⁰ М.І. Марченко, *Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)*, с. 182–185.

зусиль для культурного «пробудження» руського народу в Галичині. Наслідком цього стала поява 1837 р. у Буді (Угорщина) альманаху «Русалка Дністрова», в якому були висловлені романтичні ідеї, подібні до київських кирило-мефодіївців.

У *Передговорі* (передмові) до альманаху, написаному І. Вагилевичем, визначалися історичні кордони «Русі» та «руського народу», як одного з рівноправних слов'янських народів: це територія від «гір Бескидських (Карпат) за Дон», зв'язана великими ріками³¹. Цю Русь діячі «Руської трійці» асоціювали з «Південною Руссю», протиставляючи їй «Північну Русь» і Московію (вони їх розділяли!). Основний літературний і полемічний запал молодих людей був спрямований проти польської історичної думки, котра приписувала Галичину, «Червону Русь» та Волинь до польського історико-географічного ареалу³². І хоча згодом погляди діячів «трійці» розійшлися, але зроблений ними прорив у розумінні (щоправда, далеко ще нечіткому) географічно-просторової протяжності земель з русько-українським населенням не залишився без наслідків. Він знайшов відображення в першому політичному маніфесті українців-русинів Галичини під час революційних подій 1848 р. у Львові – «Відозві до руського народу», проголошеного Головною Руською Радою (перша назва – «Рада народно руска»).

У відозві говорилося, що «Русини» належать до великого руського народу, який розмовляє однією мовою і налічує 15 мільйонів, з яких «полтретя мільона землю Галіцкую замешкує». Далі йшлося про бажання русинів жити в Австрії не під владою «поляків», а під владою австрійського монарха, який повинен забезпечити рівноправні культурні і політичні права русинів³³. Таким чином і в документах ГРР «Русини» не ототожнювалися з росіянами-московитами, які трактувались як «інший» народ.

Дещо туманні, засновані переважно на історичних асоціаціях уявлення галицьких українців про себе і своїх побратимів у Наддніпрянщині свідчили про несформованість національних поглядів і свідомості. Це ще були етногенетичні гіпотези, ґрунтовані на мовно-культурній спорідненості й «відкритті» історичних документів про давню історію Русі. Як слушно зауважував І. Вагилевич під час революції 1848 р.,

³¹ «Русалка Дністрова». Книга II. Науково-критичне видання, Львів 2007, с. IX–X.

³² І. Куц и й, *Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії*, Тернопіль 2006, с. 62–65.

³³ «Зоря Галицка» 1848, 15 мая (Число 1).

Русь ще не стала повноцінним народом, бо народність руською поняло [зрозуміли – Л.З.] лише дуже мале число русинів»; тому необхідно їх «просвічувати» та інформувати, щоб впроваджувати на «ту ступінь [розуміння] життя політичного»³⁴.

Таким чином, географічно-просторові уявлення української еліти Наддніпрянщини і Галичини першої половини ХІХ ст. склалися, з одного боку, під впливом усвідомлення історичних прав і привілеїв вищих верств давньоруської знаті і ранньомодерного стану козацтва, котрі уособлювали спадкоємність і традицію князівського періоду Х–ХІІІ ст. і козацьких війн ХVІ–ХVІІ ст. У цих уявленнях Україна ототожнювалась насамперед з історичною територією і становим устроєм. Але, з другого боку, у вказаний період (перша половина ХІХ ст.) під впливом Просвітництва і Романтизму, виникнення національних рухів і посиленої уваги до простого «народу» виникла «народницька» візія географічного простору, в якій на першому плані опинилися мовно-культурні особливості «українсько-козацького» люду і географічний ареал його розселення значно розширився (до Кубані, Новоросії, Вороніжчини, білоруського Полісся, Закарпаття, Буковини, Підляшшя тощо). Постійним елементом вказаних уявлень залишалась присутність чотирьох основних «гравців» і конкурентів «русько-українсько проекту» і географічного простору – Польщі, Литви, Москви і Криму з Туреччиною. Традиція, вироблена ще козацькими і шляхетськими ідеологами в період формування Гетьманщини, представляла цей простір як арену зіткнення трьох цивілізаційних потоків – західного польського, східного московсько-російського і південного турецько-татарського. Усі ці впливи, незважаючи на їх потужний характер і тривалу дію, не змогли нівелювати етнічної традиції і асимілювати русько-українське населення Східної Європи. І формування, а тоді і політизація української національної ідеї та визначення її просторових меж стало неунікненним.

Друга половина ХІХ ст. стала тяжким випробуванням для української інтелектуальної еліти, передусім під владою Росії. Хоча саме там сформувались високоосвічені наукові і культурні кадри, які почали творити у великих містах культурні об'єднання – громади, в яких діяли такі відомі українські вчені і літератори, як Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Тадей Рильський, Олександр Кониський та багато інших. Діяльність громад мала переважно культурний і просвітницький характер, спрямований на поширення «народної» мови, звичаїв і культури. Український громадівський рух налякав російський царизм, тому проти нього було застосовано жорсткі заборони і репресії (відомі ци-

³⁴ Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. *Твори*, Київ 1982, с. 188.

ркуляр Валуєва 1963 р. і Емський указ Олександра II 1976 р., арешти членів громад, розпуск громадських організацій). Унаслідок цього зростаючий культурний потенціал українського руху було вимушено перенесено за межі Росії, насамперед до Галичини в Австро-Угорщині, а також до інших європейських країн (Швейцарія, Франція, Німеччина), де діяли певні демократичні інститути. Водночас, соціальне питання, яке в Європі набуло поширення в другій половині XIX ст., спричинило поширення і популярність серед молоді соціалістичних ідей у різних ідеологічних модифікаціях. Апелювання українських інтелектуалів до селянства неминуче змушувало їх виступати його захисниками перед владою та адміністрацією, що, своєю чергою, викликало підозри і репресії з боку російської, а також бюрократії європейських країн. Тим не менше, у цей час виникли і діяли не тільки громади, а й численні громадські організації в Галичині, куди в першій половині 1870-х років переносять свою діяльність українські інтелектуали з Наддніпрянщини, створюючи і підтримуючи тут численні українські культурні організації, товариства, редакції часописів і газет³⁵.

Уявлення українських громадівців про Україну найбільш повно відображені у «Передньому слові» до першого випуску збірника «Громада», який побачив світ в квітні 1878 р. в Женеві. Автором його був один з провідних київських громадівців, історик і літератор, професор Київського університету Михайло Драгоманов (1841–1895), який був змушений емігрувати через переслідування російського царату. У цьому творі він описав і обґрунтував етнічні та історичні підстави українського народу, як окремого міжнародного суб'єкта. Зокрема, він відзначив, що йдеться про громади (спільноти) людей, які мешкають в Росії та Австро-Угорщині і мають різні назви – українців, русинів, руснаків, малорусів, малоросіян, рутенів тощо, але дуже подібні між собою мовою і звичаями. Вони від давніх часів заселяють землі, які входили чи входять до різних держав і, на відміну від «письменних людей», котрі служать різному «начальству» і «чужим царствам», зберігають усталені традиції. Це переважно «мужики» (селяни).

Далі Драгоманов докладно описує межі розселення українців. Якщо коротко зреферувати цей докладний опис, то українські землі виглядатимуть так: на Заході – від Білостока і Седльце і до Воронезької губернії на Сході, від Курської губернії на Півночі до гирла Дунаю на Півдні. Загальну кількість українського населення він обчислював на понад 17 млн. осіб (в Росії

³⁵ Ці процеси достатньо повно описані в сучасній українській історіографії. Див., наприклад, *Ж. Гусак, Historia Ukrainy 1772–1999: Narodziny nowoczesnego narodu*, с. 75–89; *І. Райківський, Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття*, с. 561–612 та ін.

понад 14 млн., в Австрії – 3 млн., в Буковині – близько 200 тис., Угорщині – пів мільйона)³⁶. Така маса українців має право існувати в одній «громаді», але впродовж їх існування все робилося для того, що не допустити об'єднання українців в одну спільноту. Це було можливим через те, що різні держави опановували українські землі, а пани переходили на службу до поневолювачів.

Далі історик подав короткий опис української історії, змістом якої, на його думку, були численні повстання українців («мужицтва») проти «панства», найбільшим з яких була «козацька Січ Запорозька», що стала центром «вольностей Війська Запорозького», або вільної землі української. Цю коротку історію він довів до другої половини ХІХ ст., щоб показати «пробудження» українського селянина. Однак український рух був потрактований як «український сепаратизм», а сили «українофілів» були заслабкі, щоб очолити селянство. Тому, констатував історик, необхідно ще докласти великих зусиль, щоб просвітити і навчити українських селян, допомогти їм усвідомити свої права.

М. Драгоманов розглянув становище українців в різних сучасних йому державах і прийшов до висновку, що через утиски, які чиняться українцям у всіх державах, необхідно творити власну державу, щоб самим порядкувати на своїй землі. Однак, продовжував учений, в нових умовах, коли люди творять «спілки держав», а в українців немає шансів визволитись від Росії чи Австрії, найкращий вихід був би в об'єднанні українських земель в одній державі (Росії чи Австрії) і перетворення її на «вільну спілку» народів за взірцем, наприклад, США. Драгоманов був одним із творців ідеї федеративної перебудови Російської імперії і намагався цю ідею всіляко пропагувати. Його ілюзії підживлювалися спостереженням за демократичними змінами в країнах Західної Європи й вірою у велику силу освіти і, насамперед, науки.

Велика віра в науку та наукову організацію суспільного життя, що була характерною для епохи модернізації в Європі і світі, сприяла активізації українського руху в Галичині, де українці з підтримкою наддніпрянців зуміли створити потужний осередок українського національного, а тоді й політичного життя. Виникли українські політичні партії та їх програми, де вперше було заявлено про стратегічне завдання українського руху – створення незалежної соборної (об'єднаної) Української держави. Вперше

³⁶ М. Драгоманов подає докладний географічний опис українських земель на підставі етнографічних матеріалів, зібраних і опублікованих українськими, німецькими та російськими вченими ХІХ ст. – М. Драгоманов, *«Переднє слово» [до «Громади» 1878 р.]*, [в:] М.П. Драгоманов, *Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)*, Київ 1991, с. 276–277.

ця мета лягла у підстави програми Русько-української радикальної партії (1890 р.). Наприкінці 1890-х років вимога політичної самостійності України вже стала складовою програм ще двох українських партій – Української національно-демократичної та Української соціал-демократичної партій³⁷.

Значну роль у поширенні національної ідеології та обґрунтуванні політичних претензій українського руху відіграла діяльність українських наукових, просвітницьких та громадських організацій в Галичині, де особливою активністю вирізнялось Наукове Товариство імені Шевченка (НТШ), яке в 1897 р очолив молодий і активний історик, професор Львівського університету з Наддніпрянщини М. Грушевський. Фактично вся робота НТШ звелася до розвитку досліджень в галузі історії, філології, етнографії, географії та природничих наук, які повинні були засвідчити присутність української науки і культури в цивілізованому світі. Численні видання НТШ з різних наук, налагодження співпраці з науковими центрами інших країн значно піднесли авторитет українців на міжнародній арені³⁸.

Нагромаджений в Галичині культурно-освітній потенціал українці спробували перенести до Росії під час революції 1905 р., коли там з'явилися паростки демократії і почали творитися політичні партії та громадські організації. Зокрема, постало ініційоване М. Грушевським Українське Наукове Товариство тощо. Проте цей період був недовгим, і в імперії знов запанував самодержавний режим. Однак українці вже перетворились на помітний, хоча й поки що маловпливовий елемент майбутньої реконструкції регіону Центрально-Східної Європи. Про таку перебудову напередодні світової війни вже предметно задумувались українські інтелектуали, будуючи найрізноманітніші плани перевлаштування політичного простору регіону.

Світова війна створила для сприятливі можливості для реалізації багатьох національних проєктів, в тому числі й українського. У той час коли українські політичні діячі творили національні представницькі органи (Головна Українська Рада, Союз Визволення України, Загальна Українська Рада тощо) і розробляли різні плани реалізації української ідеї під час і після війни, українські інтелектуали фактично завершили роботу над науковим обґрунтуванням цієї ідеї. Для цього склалися сприятливі умови, які полягали, насамперед, у наявності фахових і патріотично налаштованих наукових кадрів з різних наук. У науковому середовищі особливо вирізнялись істо-

³⁷ Див.: J. H y s a k, *Historia Ukrainy 1772–1999: Narodziny nowoczesnego narodu*, с. 95.

³⁸ Про НТШ існує багато літератури, тому обмежимося лише короткою бібліографією: В. Г н а т ю к, *Наукове товариство імені Шевченка. З нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923)*, Львів 1923; В. Д о р о ш е н к о, *Огнище української науки – Наукове товариство імені Т. Шевченка*, Нью-Йорк–Філадельфія 1951; В. М. К у б і й о в и ч, *Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка (1873–1949)*, Львів 1991.

рики – учні М. Грушевського зі Львова (С. Томашівський, О. Терлецький, І. Крип'якевич, М. Кордуба та багато ін.), а також з Наддніпрянщини (О. Левицький, Д. Дорошенко, О. Єфименко). Але були теж і блискучі географи та антропологи, етнографи і математики. Сам М. Грушевський ще перед війною сформулював загальну схему української історії, яка повинна була стати науковою «біографією» українського народу, і опублікував декілька узагальнюючих праць з історії України різними мовами (випустив також вісім томів фундаментальної монографічної праці *Історія України-Руси*, яку завершував вже у міжвоєнний період)³⁹.

Напередодні світового конфлікту українська інтелектуальна та політична еліта предметно роздумувала над питаннями майбутніх кордонів самостійної Української державності. Виходячи з тривалого періоду бездержавності, українські діячі проектували майбутню Україну на підставі уявлень і потреб об'єднати в єдиній «соборній», як тоді говорилося, незалежній Українській державі всі т.зв. «українські етнічні землі», або території, де українське населення складало переважну більшість. Тому в українському національному таборі усвідомлювали двоєдине завдання української наукової інтелігенції: вивчити межі розселення русько-українського народу в Європі і, по-друге, виявити і обґрунтувати історичні підстави майбутньої Української держави. Обидва завдання були взаємопов'язані і реалізувалися, фактично, одним і тим же не таким численним середовищем українських учених.

Під час Першої світової війни невелика група українських вчених спільно з деякими росіянами підготувала і опублікувала в Росії російською мовою двотомну роботу фундаментального характеру, яка обґрунтовувала географічні та історичні координати майбутньої України – *Украинский народ в его прошлом и настоящем*⁴⁰. Ця енциклопедична праця мала за мету подати політикам аргументи на користь врахування інтересів великого європейського народу – українців – у післявоєнному перевлаштуванні європейського політичного простору. Під час війни робота не набула великого поширення і не була широко знаною, але уміщені в ній матеріали послужили відправним пунктом для підготовки численних публіцистичних видань для населення, європейської публіки і політиків, підготовлених

³⁹ Про М. Грушевського є багато літератури, зокрема, див.: Р. Новаккі, В. Гельвак, В. Гельвак, *Біографічні нариси видатних представників європейської культури: Михайло Грушевський (1866–1934)*, Опале 2007; Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011.

⁴⁰ *Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ*. Под редакцією проф. Ф.К. Волкова, проф. М.С. Грушевського, проф. М.М. Кавалевського, акад. Ф.Е. Корша, проф. А.Е. Крымського, проф. М.И. Тугань-Барановського и акад. А.А. Шахматова, Санкт-Петербург (Петроград) 1914–1916, том 1–2, 379 с., 335 с.

українськими авторами і поширених українськими політичними організаціями під час війни, а також у післявоєнний період. Не випадково, що весь перший том цієї праці був написаний М. Грушевським і складався з двох розділів: історіографії українознавства та *Історії українського народу*. На той час роботи і концепція українського історика вже були добре знані в багатьох країнах. Він давав визначення народу як колективної спільноти, об'єднаної «спільними рисами в нинішньому, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень в майбутньому», незалежно від територіальних, політичних чи конфесійних поділів (!)⁴¹. За таких умов було поставлене і вирішене завдання ідентифікувати русинів-українців по всіх місцях їх розселення. Далі історик подав історію українського народу за схемою, яку він задекларував в багатьох своїх працях попереднього часу і, зокрема, в багатотомній *Історії України-Руси*. Свій історичний нарис М. Грушевський закінчив словами, що українське національне життя вже цілком дозріло до

широкого і всебічного національного самовизначення – політичного, громадського і культурного і прагнення різко відмежуватись від усього, що намагалося затримати українство, якщо не в повному небутті, то, так би мовити, в напівіснуванні⁴².

Натомість другий том названої праці відкривався розлогим нарисом географії України, який написав учень Грушевського, вчений енциклопедичних знань історик і географ Степан Рудницький (1877–1937) за участі ще кількох українських дослідників (О. Русова, В. Охримовича і С. Томашівського)⁴³. Подавши докладний географічний опис території розселення українського населення, С. Рудницький чітко визначив регіони з переважною «українською колонізацією», а саме: від витoku Дунаю, вздовж узбережжя Чорного моря до Тирасполя, тоді до Дністра, Чернівців, вздовж Прута до Сегету і Ужгороду і Пряшева, далі на північ до Перемишля, Ярослава, Білгорая, Любліна, Седльце і Більска; на терені Білорусі межа повертала на схід і йшла по лінії рік Цна і Прип'ять до Дніпра, а звідти повертала на південний схід до Севска, Путивля, Білгороду, далі вздовж Хопра до його впадіння в Дон, звідти, не доходячи до П'ятигорська і Майкопа, повертала на захід до Чорного моря⁴⁴.

Остаточна «незалежницька» версія Української державності була обґрунтована в працях українських вчених, зокрема С. Рудницького (*Чому*

⁴¹ *Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ*, т. 1, с. 1.

⁴² Там само, с. 360.

⁴³ *Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ*, т. 2, с. 361–426.

⁴⁴ Там само, с. 374–375.

ми хочемо самостійної України, Відень 1916), М. Грушевського (*Хто такі українці і чого вони хочуть*, Київ 1917) та працях інших учених. Зокрема, С. Рудницький, який під час війни брав активну участь у роботі різних українських політичних організацій і видавав численні праці про Україну різними мовами, докладно обґрунтував з географічних, антропологічних, історичних та політичних позицій необхідність і закономірність створення самостійної соборної Української держави і зробив важливий висновок: «Для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою наконечною ціллю [...] Ніяких автономій і федерацій»⁴⁵. Рудницький окреслював загальну територію розселення українців на понад 1 млн. квадратних кілометрів (1 050 000 км²) з населенням 57,6 млн. осіб, серед якого українці склали 37,5 млн. осіб або 64,5% загального населення⁴⁶.

Дослідження українських вчених і публіцистів XIX і початку XX ст. підвели серйозний інтелектуальний фундамент під ідею України. Виокремивши відмінний від інших європейських народів український етнос, вони прослідкували його особливу історичну долю, визначили його культурно-антропологічні риси і обґрунтували потребу створення ним самостійної Української державності. Їхні висновки спиралися як на здобутки тогочасної науки, так і на глибоку симпатію до своєрідної і неповторної культури українського населення. З цими висновками, а також потужним українським національним рухом, що призвів до виникнення у 1917 р. Української Народної Республіки, не могли не рахуватися російські більшовики, які у 1918–1920 рр. окупували територію України і, згодом, змушені були утворити Українську Соціалістичну Радянську Республіку, кордони якої, однак, були визначені цілком умовно, а значна кількість українців опинилася в інших радянських республіках і сусідніх державах. Таким чином, «українське питання» залишалося ще тривалий час не вирішеним. Проте, знищити українців та український національний рух не вдалося навіть найжорстокішим диктаторам XX століття.

PRZEGLĄD
WSCHODNI

⁴⁵ С. Рудницький, *Чому ми хочемо самостійної України*. Упорядник О.І. Шаблій, Львів 1994, с. 89.

⁴⁶ Там само, с. 77–78.

